

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ДЕЛАТНОСТИ РАДОВАНА ДРАГОВИЋА У РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ СРБИЈЕ 1902. ГОДИНЕ

Радован Драговић био је најистакнутији представник новоформираног радничког покрета Србије у првој фази његовог деловања од 1903. до 1905. године. Као секретар Српске социјалдемократске странке, референт Радничког савеза, главни уредник *Радничких новина* и први професионални активиста у покрету битно је утицао на токове његовог разнородног деловања, одлучујуће доприносећи прерастању марксистичке мисли у Србији у нову, вишу фазу развика. Својим агитаторским и организаторским способностима, теоријском изграђености, безрезервној оданости идејама научног социјализма и бескомпромисном борбеношћу Драговић је брзо плећио срца пролетера и омладине, који су у њему гледали истинског вођу, револуционара и идеолога. Због тога је био узор више генерација пролетерских активиста, а његов лик и данас спада у ред најистакнутијих бораца за социјализам, односно великана нашег револуционарног радничког покрета.

Мада је Драговићева делатност у радничком покрету Србије знатно расветљена, у постојећој литератури, поједина питања, по нашем мишљењу, нису адекватно обрађена, што изискује даља истраживања, критичнији однос према историјским изворима и објективније сагледавање токова развика радничког покрета Србије, а посебно улоге водећих социјалиста. Једно од питања које и даље привлачи пажњу и

страживача свакако је Драговићева делатност у радничком покрету Србије током 1902. године. Ради се по много чему о преломној години његовог револуционарног деловања, када је муњевитом брзином израстао у водећег социјалистичког активисту. Без обзира што је и о овој години Драговићевог живота и рада доста писано, по нашем мишљењу, нису расветљена поједина питања, а пре свега време његовог повратка из војске и поновног непосредног деловања у радничком покрету.

И у најновијим радовима о Драговићу,¹ прихваћено је мишљење Трише Кацлеровића, а у одређеној мери и Луке Павићевића, засновано на њиховом сећању, да је Драговић изашао из војске децембра 1901. године.² Мада се на основу расположивих историјских извора не може утврдити тачан датум Драговићевог дефинитивног повратка из војске, може се довести у сумњу тачност сећања Кацлеровића и Павићевића. То тим пре што је Кацлеровић о овоме у више наврата писао и давао различите податке. У настојању да ово питање макар до извесне мере расветлимо изнећемо податке до којих смо дошли, држећи се хронолошког принципа њиховог настајања.

У познатом чланку „Радован Драговић у личној успомени“, објављеном у *Радничким новинама* од 27. децембра 1905. године, поводом Драговићеве смрти, Димитрије Туцовић у вези Драговићевог служења војном

рока пише: „Служба у војсци прекида за неко време његов рад у покрету, па је ипак као војник на осуству руководио јуна 1902. г. столарским штрајком, који се може сматрати као први потпуно модерно вођен штрајк у Србији. У последњој четвртини 1902. био је уредник и готово једини сарадник *Радничких новина*“.

Сличне податке, попут Туцовића, пружа и Триша Кацлеровић у чланку „Успомена на Радована Драговића“, објављеном у „*Радничким новинама*“ од 29. јануара 1911. За наше разматрање интересантан је следећи део из овог чланка:

„... Скоро у исто време кад сам и ја своје прве чланке писао за *Радничке новине*, у почетку 1902. године, упознао сам се са Радованом Драговићем. А први наш заједнички рад био је на *Радничким новинама*... У 1902. години с малим изузетком времена на *Радничким новинама* сарађивао сам ја, Туцовић и покојни Радован Драговић. Када ми је исте године нишка полиција „наредила“ да се чистим из Ниша, због мога рада на организовању нишких радника и извођењу Мајске Демонстрације — ја сам крајем априла дошао у Београд и у редакцији *Радничких новина* остао цео мај, јун и јули. Сав је посао тада био спао на мене; ја сам био и редактор и сарадник и администратор и експедитор, па и „слуга“ редакције. Друг Туцовић тада је био својим послом код куће. Друг Лапчевић није био још дошао на стално становање у Београд. Коста Јовановић је још тада припремао терен да клисне у коју буржоаску партију, а Скерлић је као социјалиста шуровао са „демократима“. Колико је тада било и недовољно људи за рад и тешко радити, сведочи то: кад сам ја морао крајем јула да напустим Београд, да је мој одлазак направио у централном одбору панику, јер нема ко више да ради на листу. Кад сам ја полазио оставио сам лист на Владислава Красицког. Јер Коста Јовановић и други незадовољници нису хтели примити редактирање листа.

У ово време долази и прва јача сарадња покојног Радована Драговића на *Радничким новинама*. Он је тада био војник, али кад је добио једно подуже одсуство, он га је заједно са мном страшио у оном собичку до кафане „Мали Париз“ пишући за лист. Тада је био и велики штрајк сто-

ларских радника (јун 1902 — М. В.), први већи и модерно вођен штрајк. Радован, као бивши столарски радник, својски је помагао штрајк и у листу и саветима и говором. Ми смо издавали ванредне бројеве за тај штрајк. Тада је одговорни уредник био бивши Коста Јовановић, који није ништа писао, али који ме је зато више малтретирао и кињео, јер сам морао рукописе да му носим на преглед, иначе ће да откаже потписивање листа. Радована је бунила ова нелојалност и овакво „социјалистичко“ понашање једног „првака“. А кад је тај Коста Јовановић дао једну кукавичку изјаву, за време штрајка, Милану Марковићу столару и молио другове и пријатеље да г. Марковића поштеде од даљих прекора и вређања, као што су то неки (алудирајући на мене и Радована) без „његова знања“ чинили — онда је покојни Радован, увек отворен, праснуо и рекао: овоме није место код нас. А тако је после и било. По изласку из војске Радован стално прилази нашој борби, и то на целој линији...“

Као што видимо, Туцовић и Кацлеровић у поменутиим чланцима тврде да је Радован Драговић, „као војник на одсуству“, јуна 1902. године активно радио у радничком покрету, што значи да још није био дефинитивно изашао из војске. Из Кацлеровићевог чланка се такође види да је Драговић био у војсци и крајем јула 1902, односно да се тада није налазио у Београду, јер иначе не би био проблем коме ће Кацлеровић оставити *Радничке новине* на редактирање. Ове податке Туцовић и Кацлеровић јавно су изнели у време када су им сећања била доста свежа, односно када су били живи сви истакнутији активисти који су у покрету деловали 1902. године. Због тога се са доста сигурности могу узети као тачни, што потврђује и анализа других података, о чему ће у овом прилогу бити речи.

За наше разматрање такође су интересантни и следећи подаци које објављује Триша Кацлеровић у брошури *Радован Драговић*, Београд, 1954, на стр. 17: „Када је октобра 1901. онемогућено даље излагање *Старом радничком листу*, у децембру те године, на једној широј конференцији, одлучено је да се од јануара 1902. покрене нови лист *Радничке новине*, на чему је Драговић, који је тада био као војник на дужем боловању, нарочито инсистирао...“

Као што видимо, посматрано хронолошким редом, Кацлеровић је најпре 1911. тврдио да је Драговић јуна 1902. као војник „добио једно подуже одсуство“, потом 1950. констатује да је Драговић децембра 1901. „изашао из војске“, а 1954. пише да је Драговић децембра 1901. „био као војник на дужем боловању“. Забуна у сећању Трише Кацлеровића настала је највероватније због тога што је Драговић ради лечења добијао дуже одсуство из војске, које је очигледно користио за пружање помоћи радничким организацијама и редакцији *Радничких новина*. Међутим, све до Драговићевог дефинитивног изласка из војске његово ангажовање, као војника, у радничком покрету било је, по свему судећи, скромних размера, што је сасвим разумљиво. На такав закључак упућују и подаци које смо нашли у *Радничким новинама* за 1902. годину. Наиме, *Радничке новине* су педантно пратиле све иоле важније акције радничког покрета и у извештајима са зборова, конференција, предавања, забава, демонстрација итд. редовно објављивале имена активиста који су поједине акције организовали и водили. Због тога је веома интересантан податак да се име Радована Драговића први пут спомиње у „*Радничким новинама*“ од 8. новембра 1902, где се констатује да је 3 (16) новембра 1902. био први говорник на кварталном збору за Палилулу, одржаном у вези акције за подношење петиције са радничким захтевима. Од тада се његово име све чешће налази на страницама овог листа и то као једног од водећих, а потом као водећег активисте у покрету. То се у суштини подудара с поминутом тврдњом Д. Туцовића да је Драговић у последњој четвртини 1902. био уредник и готово једини сарадник *Радничких новина*, односно да се од тада искључиво посвећује раду у покрету.

Из овог се може закључити да је Драговић дефинитивно изашао из војске најраније половином 1902, после чега се убрзо нашао у редовима најистакнутијих активиста радничког покрета Србије. Поставља се питање како је Драговић успео да се веома брзо, већ крајем 1902. — почетком 1903. године, афирмише у водећег социјалистичког активисту, какву је улогу пре њега, од јесени 1900, без сумње, играо Коста Јовановић? Разлоге треба тражити у

Драговићевим изванредним способностима, његовој новој концепцији о односу радничког покрета према буржоаским демократским опозиционим партијама, а посебно према самосталним радикалима, као и у даљем заштравању политичких односа у земљи, због чега су под удар дошли дотадашњи водећи активисти Коста Јовановић, Јован Скерлић и др.³ После суђења одржаног 13 (26) октобра 1902. у београдском Првостепеном суду, због чланка „Реакција продужена“, Коста Јовановић убрзо напушта две функције у *Радничким новинама*. Најпре престаје да буде власник листа, а место њега као власник фигурира Божо Ковачевић. Потом су *Радничке новине* објавиле саопштење да им је потребан нови одговорни уредник, место Косте Јовановића, који је ову дужност задржао до бр. 49. од 7. децембра 1902. Већ у бр. 50, од 14. децембра 1902. као нови одговорни уредник фигурира Милош Вићентијевић, а од броја 51. ову дужност вршио је Мата Милојевић. Коста Јовановић је у међувремену, од половине децембра 1902, извесно време боравио у Немачкој. Чим је престао да буде одговорни уредник, у *Радничким новинама* од 14. децембра 1902. крупним масним словима објављена је следећа вест: „Г. Коста Јовановић, досадашњи одговорни уредник нашега листа, престао је бити одговорни уредник. Убудуће потписиваће наш лист један од наших старих другова. Уређивање *Радничких новина* је у рукама другова који су их и до сада уређивали“. Ово обавештење очигледно је било дело Радована Драговића, као стварног уредника листа.

Међутим, утицај Косте Јовановића у редовима социјалиста и организованих радника био је знатан. Он је по повратку из Немачке издејствовао да *Радничке новине* у броју од 2. јануара 1903. објаве следећу информацију: „Друг наш, Коста А. Јовановић, бавио се је неколико дана у Берлину, одакле је допутовао ових дана у нашу средину. Његово кратко одсуство дало је повода неколицини наших другова, да га сасвим неоправдано нападају. У стању смо известити другове: да је све, што је против друга Косте изнесено, савршена неистина и категорички утврђујемо: да је његова исправност у сваком погледу несумњива. Жалећи што се је нашло *необавештених*

другова, који су и за час могли друкче мислити, у стању смо извести пријатеље: да је друг Коста у нашој средини без престанка међу првим трудбеницима на светом радничком делу“.

Кључ Драговићевог брзог успона међу водећим социјалистима првенствено лежи у његовој победи током дискусије у Централном одбору, илегалном руководећем органу радничког покрета, о даљем односу социјалиста према самосталним радикалима а, с тим у вези, и о начину даљег организовања предавања од стране Београдског радничког друштва. К. Јовановић и Ј. Скерлић такође су свим силама настојали да се оснује самостална социјалдемократска странка у Србији, али су сматрали да у борби против реакционарног режима социјалисти имају интересе да у извесној мери сарађују са самосталним радикалима, као опозиционом демократском грађанском странком. У оквиру такве политике Београдско радничко друштво организовало је у зимском периоду 1901. и 1902. године 19 јавних предавања, која су, поред социјалиста, држали и прогресивно оријентисани професори са Велике школе. Предавања су махом била општеобразовног карактера. Интересантно је напоменути да је циклус ових предавања настављен и после избора Димитрија Туцовића за секретара Београдског радничког друштва јануара 1902. То значи да се са Туцовићевим избором у том погледу ништа није променило. До промене је дошло тек после Драговићевог изласка из војске и његове даље афирмације у кругу водећих социјалиста. Наиме, Београдско радничко друштво наставило је са организовањем јавних предавања за раднике и у зимској сезони 1902—1903. године, али без ангажовања професора Велике школе, односно интелектуалаца из редова буржоаских партија за предаваче. Прихваћен је Драговићев став да се предавачи ангажују искључиво из редова социјалиста, а да се предавања организују првенствено ради социјалистичког просвећивања радника и подизања њихове класне свести. Тако је прво предавање у овој сезони одржао Триша Кацлеровић 15. (28) децембра 1902. године „О радничком моралу“, а друго Радован Драговић 22. децембра 1902. (4. јануара 1903) „О беспослици радника“.⁴

Прихватање Драговићевих ставова током дискусија у Централном одбору довело је до привремене пасивизације Косте Јовановића и Јована Скерлића, крајем 1902. године, а паралелно с тим и до све веће Драговићеве афирмације. Тада је, у ствари, дошло до смене у социјалистичком вођству — Драговић, ослањајући се на Д. Туцовића, Т. Кацлеровића, Ј. Павићевића, Н. Величковића и друге, афирмише се као водећа личност радничког покрета. Такви односи у руководству покрета трају до завођења жестоке реакције после историјских демонстрација од 23. марта (5. априла) 1903. У новонасталим, крајње неповољним политичким приликама — социјалистички активисти јединствено наступају. Поред Драговића, веома активно делују Коста Јовановић и Драгиша Лапчевић, који се крајем 1902. преселио из Пожеге у Београд, што је омогућило радничком покрету да одоли свим налетима реакционарног режима, осујети оснивање жутих синдиката и учврсти своје редове оснивањем Радничког савеза, као јединствене синдикалне централе.⁵

Из изложеног видимо да нема поузданих података о делатности Радована Драговића у радничком покрету током прве половине 1902. године. Расположиви извори упућују на закључак да се Драговић у то време налазио у војсци, одакле је, сем током одсуства због боловања, могао само слати прилоге за *Радничке новине* и инструкције истомишљеницима путем писма. На жалост, његова преписка из тог времена није сачувана. До пуне Драговићеве афирмације и његовог израстања у водећу личност радничког покрета Србије дошло је у другој половини 1902. године, од када се све до смрти искључиво посветио свом идеалу — борби за победу социјализма у Србији. Драговићево преузимање водеће улоге у радничком покрету, место Косте Јовановића, који је са тих позиција деловао претходне две године, резултат је кадровских промена унутар радничког покрета, који се од 1895. у основи развијао на марксистичким позицијама, а не последица победе марксистичке групе над поборницима малограђанског социјализма, како то тврде поједини аутори.⁶

Ако пођемо од наведених чињеница и закључака, намеће се потреба критичког

преиспитивања свега што су Триша Кацлеровић и Сергије Димитријевић написали у поменутих радовима о делатности Радована Драговића током прве половине 1902. године. У том погледу, овом приликом, навести ћемо само неколико примера. Драговићу се приписује да је био „иницијатор за покретање *Радничких новина*“, а од 23. фебруара (8. марта) 1902. и њихов главни уредник. Међутим, расположиви извори намећу закључак да је Коста Јовановић био главни иницијатор за покретање овог листа, и то у време када се Драговић налазио у војсци. Наиме, убрзо после забране *Старог радничког листа у Дневнику* од 1. септембра 1901. објављена је следећа вест: „Уредништво *Радничког листа* извештава да ће продужити своје излагање у најскорије време“. Већ на великом радничком збору одржаном у Београду 16(29) септембра 1901. одлучено је да се поново покрене гласило организованих радника и социјалиста. Ради прикупљања неопходних материјалних средстава, збор је одлучио да се оснује агитациони фонд и посебан одбор који ће њиме управљати. Од октобра 1901. одбор је почео са прикупљањем средстава, путем посебних оснивачких жарата. После добро спроведених припрема 5(18) јануара 1902. покренуте су *Радничке новине*, чији је власник и одговорни уредник био Коста Јовановић. Првих седам бројева изашло је у његовој редакцији. Тек од осмог броја [23. фебруар (8. март) 1902] лист је уређивао редакциони одбор. О саставу овог одбора нема поузданих извора. Полазећи од наведених радова Т. Кацлеровића, С. Димитријевић наводи да је Драговић био главни уредник, а чланови: Д. Туцовић, Т. Кацлеровић и К. Јовановић.⁷ Ово Кацлеровићево сведочење заиста је непоуздано. Видели смо да је он 1911. године у наведеном чланку изнео сасвим супротне податке, односно да је Драговић јуна 1902, као војник на боловању, њему помагао на редактирању *Радничких новина*, замерајући К. Јовановићу што захтева да, као одговорни уредник, чита сваки текст. На основу података које смо овом приликом изнели, може се закључити да Радован Драговић преузима уређивање *Радничких новина* тек од јесени 1902. године.

Такође се поставља питање учешћа Радована Драговића око оснивања два нова

струковна синдикална савеза у Београду 1902. и његовог ангажовања на састављању њихових правила.⁸ Ради се о Савезу кожарско-прерађивачких радника и Савезу шивачких радника. После претходних припрема и агитације, кожарско-прерађивачки радници су показали заинтересованост за оснивање свога синдиката. На први позив оснивача Савеза кожарско-прерађивачких радника, крајем фебруара 1902, јавило се преко 150 радника који су желели да ступе у организацију. Дефинитивна одлука о оснивању Савеза донета је на збору од 31. марта (13. априла) 1902. године. О положају радника и значају синдиката на збору је говорио Коста Јовановић. Том приликом изабран је посебан одбор за израду правила и сазивање новог збора. Правила су прихваћена на збору од 12(25) маја 1902, када је изабрана и привремена управа. У извештајима са оба збора *Радничке новине* не спомињу име Радована Драговића, али наводе имена других активиста, који су руководили овом акцијом.⁹ Активност на оснивању Савеза шивачких радника успешно се одвијала од почетка 1902. Дефинитивна одлука о оснивању Савеза донета је на збору од 28. априла (11. маја) 1902. на коме су од истакнутих активиста говорили Коста Јовановић и Лука Павићевић. Изабран је одбор за израду правила и сазивање новог збора. Правила су прихваћена на збору од 19. маја (1. јуна) 1902, којим је руководио Михаило Милчић. Ни у извештајима са ових зборових *Радничке новине* не спомињу Драговићево име, већ имена других активиста који су ову акцију водили.¹⁰ Изнети подаци упућују на закључак да Драговић није учествовао у оснивању поменутих синдикалних савеза, мада се почетком 1903, веома ангажовао у њиховом раду.

Када је реч о првомајском прогласу из 1902. у којем се, према С. Димитријевићу, „осећа политичка линија групе Драговића“, треба истаћи да је ова прослава изведена под непосредним руководством Косте Јовановића. Већ 10(23) марта 1902. одржан је збор београдских радника ради претходног договора око прославе Првог маја. У присуству више од 500 радника збор је отворио Никола Величковић. Потом је Коста Јовановић говорио о значају прославе Првог маја. После добро спроведених припре-

ма од стране посебног одбора, прослава је одржана у недељу, 21. априла (4. маја) 1902. На прослави у Београду било је предвиђено, између осталог, да на збору у Топчидеру Коста Јовановић, Лука Павићевић и Никола Величковић одрже следећа предавања: „Међународни раднички празник Први мај; Осмочасовни радни дан; Радничко питање у Србији“. Међутим, власти су забраниле одржавање збора. *Радничке новине* у вези ове прославе не спомињу име Радована Драговића, већ осталих активиста који су ову акцију организовали. Пошто се Драговићеви најближи сарадници Д. Туцовић и Т. Кацлеровић у то време нису налазили у Београду, већ у Ужицу, односно Нишу, логично је закључити да ни они нису учествовали у састављању тог прогласа, који је очигледно дело организатора прославе.¹¹

На крају, осврнућемо се на тврдње о одлучујућој улози Радована Драговића „на састављању и подношењу радничке петиције Народној скупштини 1902. године“.¹² Наиме, поводом одлуке Управе вароши Београда о увођењу „радничких књига“, одржан је збор београдских радника 4(17) августа 1902. на коме је одлучено да се Народној скупштини поново поднесе петиција са радничким захтевима. Из извештаја са збора, објављеног у *Радничким новинама* од 10. августа 1902. видимо да је том приликом „дужи говор одржао Коста Јовановић, а после њега говорили су: Лука Павићевић, Мијаило Перовић, Никола Величковић и још неколико њих“. На збору је изабран Централни одбор за петицију, са секретаром Костом Јовановићем. Одбор је саставио текст петиције, која је објављена у *Радничким новинама* од 5. октобра 1902. У истом броју листа донето је обавештење у којем се констатује да се са овим бројем *Радничких новина* шаље по један примерак радничке петиције повереницима у унутрашњости ради сакупљања потписа, а потом закључује: „Петиције се могу потписивати најдаље до краја октобра, а онда их треба послати секретару Одбора за петицију другу Кости Јовановићу, Светосавска улица бр. 6“.¹³ У петицију су унети исти захтеви који су ушли у петицију из 1901. године, састављену у време када се Драговић налазио у војсци. Ти захтеви популарно су објашњени у посебној брошури, растураној по свим крајевима

земље. У вези петиције из 1902. име Радована Драговића спомиње се у *Радничким новинама* тек у бројевима од 8. и 15. новембра 1902. и то као једног од говорника на зборовима за петицију одржаним у београдским квартовима Палилули и Савамали 3(16) и 10(23) новембра 1902. године. Из тих података видимо да се око састављања и подношења радничке петиције из 1902. године највише ангажовао Коста Јовановић, који је, као секретар Централног одбора за петицију, непосредно руководио целом акцијом. У свему томе видну улогу имали су и остали активисти, тако да је петиција колективно дело, али је њен основ очигледно дао Коста Јовановић. Због тога се не можемо сложити са тврдњом Т. Кацлеровића да су „ова петиција као и брошура о овом питању биле Драговићево дело“, као ни са констатацијом С. Димитријевића да је ова „петиција вероватно колективно дело сачињено под руководством Р. Драговића“.¹⁴

Наведени подаци и закључци, који на основу њих следе, ни најмање не умањују прворазредну улогу Радована Драговића у историји радничког покрета Србије, односно у последњој фази његовог формирања и почетној фази самосталног деловања. Напротив, само објективним и строго научним приказивањем процеса настанка модерног радничког покрета Србије Радован Драговић добија место које му припада, као доследном марксисти, непоколебљивом борцу и револуционару, ненадмашном агитатору, организатору и незаборавном учитељу низа генерација пролетерских активиста. Њему не треба приписивати туђе заслуге, чиме се сиромаша наша револуционарна прошлост, јер је довољно урадио да се с правом сврстава у ред наших најистакнутијих револуционара и социјалистичких бораца. Његов метеорски успон у радничком покрету резултат је личних способности и спремности да се, попут Светозара Марковића, за сваки атом својих убеђења жртвује. Као вођа и идеолог радничког покрета Србије од јесени 1902. до краја 1905. године одлучујуће је допринео његовој доследној марксистичкој оријентацији, што је омогућило његовим саборцима и следбеницима Димитрију Туцовићу и Драгиши Лапчевићу да наставе његовим путем и уздигну социјалну демократију

Србије на завидан ниво, како у погледу организационог развика, односа између Партије и Синдиката, идеолошке изграђености, тако и у погледу става према горњим унутарполитичким и међународним питањима, као што су заштита интереса радничке класе, борба против империјализма и ратова које буржоазија предузима ради учвршћивања класне владавине и

енергична подршка националном и социјалном ослобађању свих народа. Због тога се Радован Драговић с правом сматра родоначелником низа ставова које је раднички покрет Србије, а потом Југославије, заузимао у циљу решавања актуелних друштвено-економских питања у земљи а који ни до данас скоро ништа нису изгубили од актуелности.

НАПОМЕНЕ

¹ Др Сергије Димитријевић, *Радован Драговић и стварање класног радничког покрета и социјалдемократске странке у Србији*, Београд, 1978. 47.

² Триша Кацлеровић, *Прве самосталне радничке организације у Србији*, Београд 1950, 46; Лука Павићевић у раду *Развика радничког покрета у Србији, Извештај Радничке коморе 1926—1931*, књ. II, Београд, 1932, 49. наводи да је Драговић изашао из војске „под јесен 1901“ године.

³ *Радничке новине*, 6. IX и 18. X 1902.

⁴ *Радничке новине*, 7. II, 10. V, 1. VI, 14. и 21. XII 1902.

⁵ М. Вукомановић, *Радничка класа Србије у другој половини XIX века*, Београд, 263—265.

⁶ С. Димитријевић, н. д., 55—71.

⁷ С. Димитријевић, н. д., 56.

⁸ Т. Кацлеровић, *Прве самосталне радничке организације...*, 57; С. Димитријевић, н. д., 56.

⁹ *Радничке новине*, 6. IV и 25. V 1902.

¹⁰ *Радничке новине*, 4. и 25. V 1902.

¹¹ *Радничке новине*, 16. III, 27. IV и 4. V 1902.

¹² Т. Кацлеровић, *Радован Драговић*, 18; С. Димитријевић, н. д., 57—58.

¹³ Слично обавештење објављено је и у *Радничким новинама* од 11. X 1902. године.

¹⁴ Т. Кацлеровић, *Радован Драговић*, 18; С. Димитријевић, н. д., напомена 162.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE ACTIVITY OF RADOVAN DRAGOVIĆ IN THE WORKERS MOVEMENT IN SERBIA IN 1902

Mladen Vukomanović

On the basis of new historic sources and a deeper analysis of the available data, we have tried in this contribution to shed more light to the activity of Radovan Dragović in the workers movement of Serbia in 1902. For many reasons this is a crucial year of his revolutionary activity when he rapidly grew to be the leading socialistic activist. Without regard to the fact that much has been written about the aforesaid year, in our opinion particular questions have not been cleared up, foremost the period from his leaving the army to his taking again an active part in the workers movement. Therefore

the emphasis has been laid in this paper on this and some other questions, which throw more light to Dragović's activity in 1902. The accessible data suggest the conclusion that from April—May 1901 until the middle of 1902 Dragović was in the army, that from time to time he was on leave because he was ill, which made his broader engaging in the workers movement impossible. Dragović acquired full reputation and emerged into the leading figure in the workers movement in Serbia in the latter half of 1902, when until his death he devoted himself exclusively to his ideal, to the struggle for the victory of socialism in Serbia.